

लिच्छविकालीन दक्षिण राजकुल

-शङ्करमान राजवंशी

दक्षिण राजकुलको उल्लेख सर्वप्रथम चाँगुस्थित शिवदेव अंशुवर्माको अभिलेखमा भएको छ । त्यसपछि काठमाडौं जैसीदेवल र ज्यावहालको बीच सडकनिर रहेको लिच्छविसंवत् ५३५ (वि. सं. ६४८) श्रावणको शिवदेवको सनद सवालको अभिलेखमा दक्षिण राजकुलको उल्लेख भएको छ । त्यसपछि ज्ञानेश्वरको नारायण मन्दिरमा रहेको द्वितीय जयदेवको अभिलेखमा पनि दक्षिण राजकुलको उल्लेख भएको छ । जैसीदेवलको उक्त अभिलेखमा शिवदेवले आफना कर्मचारीहरूलाई जग्गा खानगी दिएको कुरा छ । सो जग्गाको चार किल्ला दिदा उक्त जग्गाको पूर्वोत्तर कुनाको सीमानामा दक्षिण राजकुल रहेको हुँदा सो दक्षिण राजकुल जैसीदेवल भेग तिर थियो भन्ने निष्कर्ष श्री गौतमवज्र वज्राचार्यले नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थानद्वारा प्रकाशित हनुमान्ढोका राजदरवार नामक पुस्तकमा दिनुभएको छ । जुन दक्षिण राजकुलको एरिया हनुमान्ढोकासम्म पुगेको थियो भन्ने कुरा हनुमान्ढोका देगुतले मन्दिर मुनि पाइएको लिच्छविकालीन एक खसिडत अभिलेखद्वारा (हाल सो अभिलेख हनुमान्ढोका दरवार संग्रहालयमा रहेको छ) प्रमाणित गर्नुभएको छ । जुन अभिलेखमा “चिरन्तनं लिच्छविराजकारितं पुरातनैर्वृत्तिभट्टेक्षितं” भनी उल्लेख भएबाट लिच्छवि राजाले बनाएको प्राचीन दरवार भन्ने भाव व्यक्त भएको हुँदा दक्षिण राजकुललाई पुष्टि भएको स्पष्ट छ । स्थान विशेषले धिचार गर्दा प्राचीन कालमा राजाको दरवार अग्लो ठाउँमा बन्ने चलन अनुसार पूर्व दक्षिण पश्चिम तिरबाट यो राजकुल अग्लो ठाउँमा रहेको यद्यपि स्पष्ट छ । यसबाट पनि दक्षिण राजकुल जैसीदेवल भेगमा रहेको कुरालाई पुष्टि गर्दछ ।

नेवारी लवजमा राजकुलको विकृति रूप लायकू भनेको छ । लायकूले राजदरवारको क्याम्पको एरियालाई बुझाउँछ । त्यसैले लायकू हनुमान्ढोका, लायकू वसन्तपुर भनी अद्यापि नेवारी लवजमा बोलिन्छ । यस कुराले पनि लिच्छविकालीन दक्षिण राजकुलको एरिया जैसीदेवलदेखि हनुमान्ढोकासम्म पुगेको थियो भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

उक्त हनुमान्ढोका देगुतले मुनिको लिच्छविकालीन अभिलेख अंशुवर्माको हो भन्ने कुरा श्री धनवज्र तथा श्री गौतमवज्र दुबैको एकमत छ । जुन अभिलेख श्री धनवज्रले नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थानद्वारा प्रकाशित लिच्छविकालका अभिलेख नामक पुस्तकको ३७४ पृष्ठमा सर्वप्रथम प्रकाशित गर्नु भएको थियो । त्यो अभिलेखमा अक्षर फुटि सकेको हुँदा साल, मिति तथा अंशुवर्माको नाम नभए तापनि लिपिद्वारा अंशुवर्माको हो भनी अनुमान गर्नुभएको छ ।

लिच्छवि राजाले बनाएको उक्त प्राचीन दरवार मानगृह त अवश्य होइन भनी श्री धनवज्रले आफ्नो लिच्छविकालका अभिलेख ३७५ पृष्ठमा उल्लेख गर्नुभएको छ । तर श्री गौतमवज्रले चाहिँ दक्षिण राजकुल भित्रै कैलासकूट भवन तथा मानगृह थिए भन्ने कुरा उक्त हनुमान्ढोका राजदरवार नामक पुस्तकको १२ पृष्ठमा सूचित गर्नुभएको छ । जुन कुराको प्रमाण मानगृह र कैलासकूटभवन नामक निबन्धमा पछि प्रस्तुत गर्नेछु भनी बताउनुभएको छ । तर आजसम्म थाहा भए अनुसार कैलासकूटभवन हाडिगाउँमा थियो भन्ने देखिएको छ । त्यो कुरा श्री धनवज्रले पनि आफ्ना लिच्छ-

विकालका अभिलेख नामक पुस्तकको २९४-९५ पृष्ठमा उल्लेख गर्नुभएको छ । लिच्छवि राजाले बनाएको दरवार हनूमान्ढोका भेगमा थियो भन्ने कुरा त हनूमान्ढोका देगुतले मुनिरहेको अभिलेखले स्पष्ट भएको छ । तर त्यो दरवार मानगृह थियो कि अरु नै थियो भन्ने कुरा श्री गौतम बज्रसंग रहेको प्रमाण प्रकाशित भएपछि त्यसको तथ्यता बारे विचार हुनेछ ।

अब लिच्छविको राजकुललाई दक्षिण राजकुल भनी किन उल्लेख भयो भन्ने बारे विचार गर्दा चाँगु-स्थित शिवदेव अंशुवर्माका अभिलेखमा दुई थरी राजकुलको उल्लेख भएको पाइएको छ । त्यसलाई एक थरी इतिहासकारले मुएङ्गी राजकुल र दक्षिण राजकुल पाठ पढेका छन् । श्री धनवज्रले स्वयं अभिलेख पढी पठ भिडाई पुरिडराजकुल र दक्षिण राजकुल भनी आफ्नो लिच्छविकालका अभिलेख नामक पुस्तकको २३३ पृष्ठमा पाठ दिनु भएको छ । पुरिडराजकुलदेखि भिन्न लिच्छविको राजकुल दक्षिणतिर हुनाले दक्षिण राजकुल भनी उल्लेख भएको हो भन्ने एक थरीको भनाइ छ ।

श्री धनवज्र तथा श्री गौतमबज्रको विचार अनुसार लिच्छविकालमा कोलीग्रामको विस्तार जैसीदेवलदेखि मछिन्द्रवहालसम्म थियो, मछिन्द्रवहालदेखि दक्षिण पट्टि जैसी-देवल भेगको कोलीग्राम दक्षिण कोलीग्राम भनी उल्लेख भएको छ । त्यही दक्षिण कोलीग्रामसंग सम्बन्धित राजकुल हुनाले दक्षिण राजकुल भनी उल्लेख भएको हो भन्ने कुरा उहाँले बताउनु भएको छ (लिच्छविकालका अभिलेख ३७५ पृष्ठ तथा हनूमान्ढोका राजदरवार ६ पृष्ठ) ।

दक्षिण शब्दले केवल दिशालाई मात्र कहन्छ भन्ने छैन । किनभने दक्ष शब्दबाट दक्षिण बनेको हुनाले दक्षिण शब्दले दक्षतालाई पनि बुझाउँछ । यस कुराको प्रमाणका लागि मानदेबकी रानी क्षेमसुन्दरीले राखेको लाजिम्पाटको अभिलेखलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । त्यस अभिलेखमा रानी क्षेमसुन्दरीले राजा मानदेवलाई वर्णन गर्दा 'दाक्षिण्येन च दक्षिणानगमयत्' सिपालुहरूलाई मन अनुसार चल्नाले अर्थात् दक्षताले खुशी पार्नु भयो भनी उल्लेख

गरिएको छ । यहाँ दक्षिण शब्दले दक्षता अर्थात् सिपालु भन्ने अर्थलाई बुझाएको स्पष्ट छ । त्यसकारण दक्षिणराजकुल भन्नाले दक्षता भएको राजकुल भनी अर्थ गर्न सकिन्छ । दक्षता भएको राजकुल हुनाले नै विभिन्न मुद्दामामिला सम्बन्धी काम दक्षिण राजकुलको पूर्वाधिकरणबाट हुन्छ भनी ज्ञानेश्वरको द्वितीय जयदेवको अभिलेखमा उल्लेख भएबाट ज्ञात हुन्छ । पञ्चालीले मुद्दा छिन्न तसके दौवारिकमा मुद्दा दर्ता गरी राजामा जहेर गर्नु भनी नवसाल नारायण चौरमा रहेको अभिलेखमा उल्लेख भएबाट दक्षिण राजकुलको दक्षतालाई प्रमाणित गर्दछ । दिशाको अर्थमा दक्षिण राजकुल भएको हुँदा होता दक्षिणतिर दिशाको राजकुलको पनि उल्लेख हुनुपर्ने । तर दक्षिणतिर दिशाको राजकुलको उल्लेख कतै पाइएको छैन । त्यसकारण दक्षिण राजकुल भनेर दक्षता भएको राजकुल भनी अर्थ गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

दक्षिण कोलीग्रामको बारे विचार गर्दा त्यसको उल्लेख सर्वप्रथम ललितपुर खिपछेको लिच्छविसंवत् ४५२ (वि सं. ५६५) को वसन्तदेवको अभिलेखमा भएको छ । यस पछि कतिपय अभिलेखमा दक्षिण कोलीग्रामको उल्लेख पाइन्छ । स्थानीय अभिलेखहरूको आधारमा दक्षिण कोलीग्राम काठमाडौं यज्ञाल भेगतिर थियो भन्ने थाहा भएको छ । यो दक्षिण कोलीग्रामले भीमार्जुनदेव जिष्णुगुप्तको पालामा द्रङ्गको रूप लिएको कुरा काठमाडौं यज्ञाल-हिरीको अंशुवर्मसंवत् ६४ (वि. सं. ६७३) को अभिलेखमा 'दक्षिण कोलीग्रामस्य पूर्वनेव द्रङ्ग चतुर्भागेत्वेन प्रविभक्तस्य' भनी उल्लेख भएबाट ज्ञात हुन्छ । यसबाट के बुझिन्छ भने यज्ञाल स्थित दक्षिण कोलीग्राम पहिले सानो रूपमा थियो, पछि गएर मात्र दक्षिण कोलीग्रामले द्रङ्गको रूप लिएको भन्ने स्पष्ट हुन्छ । लिच्छविकालमा द्रङ्गशब्दले शहरलाई कहन्थ्यो भन्ने कुरा वाचस्पत्यमा द्रङ्गपुरी भेदे भनी उल्लेख भएबाट थाहा हुन्छ (लिच्छविकालका अभिलेख २१० पृष्ठ) । कोलीग्राम शहरको विस्तार मल्लकालमा गएर इट्टुवहाल सम्म पुगेको कुराको प्रमाण श्री गौतमवज्रले हनूमान्ढोका राजदरवार नामक पुस्तकको ४ पृष्ठमा इट्टुवहालमा प्रदर्शित गरिने हस्तलिखित ग्रन्थको पुष्पिका निम्न लिखित अनुसार प्रस्तुत गर्नु भएको छ । जस्तै—'संवत् ४७८ भाद्रव शुद्धि १० लक्षा भगवती संपूर्ण दिवस महायान

याचिनः परम धार्मिकः परम सर्वज्ञ शासनिक श्री कोलि-
ग्रामीय श्रीभास्कर देव संस्कारित इति श्री केशव चन्द्र कृतं
महाविहाराधिवासिन शाक्यभिक्षु बुद्धाचार्य श्री राजव्रह्म
श्री नाम”

यस अनुसार लिच्छविकालीन अभिलेखमा उल्लिखित
दक्षिण कोलीग्राम दिशावाचक भन्ने अर्थ श्री गौतमवज्रले
पनि गर्नु भएको छ । कारण यज्ञालको कोलीग्राम इट्टु-
बहालको कोलीग्रामको दक्षिण पर्दछ । इट्टुबहालको कोली-
ग्राम लिच्छविकालमा पनि हुनुपर्छ भन्ने श्री गौतमवज्रको
अनुमान छ । तर लिच्छविकालीन अभिलेखमा केवल कोली-
ग्रामको उल्लेख कतै भेटिएको छैन । यो कुरा गौतमवज्रले

पनि मान्नुभएको छ । यज्ञालको कोलीग्रामलाई दक्षिण
कोलीग्राम भने जस्तै इट्टुबहालको कोलीग्रामलाई उत्तर
कोलीग्राम भन्नु पर्ने हो सो भनिएको छैन ।

त्यस कारण दक्षिण कोलीग्राम दिशावाचकमा
प्रयोग भएको भन्ने कुरा मिल्दो देखिदैन । दक्षिण राजकुल
संग सम्बन्धित कोलीग्राम हुनाले दक्षिण कोलीग्राम भएको
भनी अर्थ गर्नु मिल्दो देखिन्छ । किनभने दक्षिण राजकुलको
प्रसिद्धिले दक्षिण कोलीग्राम हुन सक्छ दक्षिण कोलीग्रामको
प्रसिद्धिले दक्षिण राजकुल भएको भनी अर्थ गर्नु उपयुक्त
ठहर्दैन ।